

НОВІТНІ ЧАСИ

УДК 94 (477.73) «1917/1921»

DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2022.6.184>

Лариса Левченко*

МИКОЛАЇВСЬКИЙ ІСТПАРТ ЯК РЕГІОНАЛЬНА КОМІСІЯ З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 рр.

Анотація: Метою статті є дослідження історії Миколаївського істпарту для пошуку відповіді на питання: у чому полягає його феномен і чому зібрані більшовицьким органом документи можуть достовірно свідчити про події революційної доби 1917–1921 рр.?

Науковою новизною дослідження є випробовування підходу до істпарту не як до Комісії з вивчення історії жовтневої революції та Російської комуністичної партії, а як до науково-дослідного центру з історії Української революції 1917–1921 рр. **Методологія дослідження** спирається на принципи об'єктивності, всебічності та системності. При цьому важливим є уникнення як радянських міфів про істпарту, так і упереджень сучасної української історичної науки щодо істпартів.

У висновках взято до уваги те, що:

1) незважаючи на тиск Істпарту ЦК ВКП(б), Всеукраїнський істпарт досліджував революційні події, що відбувалися на теренах України, із залученням всього спектру їх учасників, та ще й у національному руслі, через що увійшов у протистояння з Істпартком ЦК ВКП(б). Демонстрацією цього протистояння є Всесоюзна конференція істориків-марксистів 1929 р., за якою послідувала реакція;

2) Керуючи Миколаївським істпартком, Василь Фідровський у дослідженнях ішов навіть далі й був більш послідовним, ніж Всеукраїнський істпарт. Учений, спираючись на принципи всебічності й комплексності, спрямовував істпарт до глибокого вивчення абсолютно всіх історичних подій і діючих осіб досліджуваної доби, вимагав наукової точності й об'єктивності, заперечення фальсифікації;

3) Опубліковані збірники Миколаївського істпарту не могли містити всіх різнопланових документів, зібраних істпартівцями, адже ці збірники відправлялися до Москви для цензури. Однак, архівний фонд, зроблені й відкладені у ньому напрацювання істпартівців, є багатограними і такими, що достовірно репрезентують епоху революційних подій 1917–1921 рр. Вперше цей архівний фонд був використаний у всій його потужності у 2018–2020 рр. під час дослідження подій Української революції 1917–1921 рр. на теренах Миколаївщини. Варто ще раз підкреслити, що миколаївські істпартівці зробили непересічний внесок у збирання та зберігання архівів на теренах Миколаївщини. Отже, Миколаївський істпарт навряд чи був комісією «з

* Левченко Лариса Леонідівна – докторка історичних наук, директорка Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України; старша наукова співробітниця Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України (Київ, Україна);

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9097-7373>; e-mail: loralewch@gmail.com

вивчення історії комуністичної партії». Коректніше його визнати за науково-дослідний центр історії Миколаєва періоду Української революції 1917-1921 рр.

Ключові слова: істпарт, Миколаїв, Українська революція, репресії істориків, Василь Фідровський

У назві статті зазначено «Миколаївський істпарт як регіональна комісія з історії Української революції», хоча зазвичай істпарту вважаються «комісіями з вивчення історії комуністичної партії»¹. Результатами діяльності істпартів стали не тільки наукові праці й збірники документів про «перемогу більшовиків у боротьбі за владу», а й архівні фонди, що нині користуються значним попитом дослідників історії Української революції 1917-1921 рр. Під час реалізації проекту з історії революційних подій 1917-1921 рр. на Миколаївщині архівний фонд Миколаївського істпарту (№ П-1817) став основним джерелом із вивчення теми. Подальший аналіз фонду продемонстрував, по-перше, різницю між складом і змістом документів та опублікованими працями; по-друге, відмінність між загальними уявленнями про істпарту та реальною діяльністю Миколаївського істпарту. Так у чому ж полягає феномен Миколаївського істпарту? Отже, **метою статті** є дослідження історії Миколаївського істпарту для пошуку відповіді на задане питання: чому зібрані більшовицьким органом документи можуть достовірно свідчити про події революційної доби 1917-1921 рр.?

Історія істпартів досліджувалася переважно за радянських часів. Так, в Українській РСР у 1967 р. В. Сарбеем була опублікована стаття про істпарту та їхнє місце у розвитку історичної науки², 1970 р. захищена кандидатська дисертація Б. Кашкіним про заснування істпарту ЦК КП(б)У та його діяльність у 1921-1929 рр.³, у 1974 р. – Д. Щедриною про діяльність істпарту ЦК КП(б)У і його місцевих органів у сфері створення джерельної бази історико-партійної науки в ті ж роки⁴. Н. Комаренко у 1960-70-ті рр. вивчала діяльність журналу «Літопис революції» як джерела історико-партійної науки⁵. В архівах найбільш шанованим є внесок Д. Щедриної, яка упорядковувала, описувала та вивчала документи Всеукраїнського істпарту як архівіст та історик.

На початку XXI ст. українські вчені переоцінюють діяльність істпартів. Хоча маємо назвати лише кілька авторів, які звернулися до цієї теми, однак вже можна говорити про

¹ Юркова О. Істпарт. Енциклопедія сучасної України. Том 11. Літера І. URL: https://esu.com.ua/search_articles?id=12838

² Сарбей В. Істпарту та їхнє місце в розвитку історичної науки на Україні // Український історичний журнал. 1967. № 1. С. 3-10.

³ Кашкин Б. Создание и деятельность Истпарта ЦК КП(б)У (1921-1929 гг.): дис... канд. ист. наук. 07.00.01. Київ, 1970. 256 с.

⁴ Щедрина Д. Деятельность Истпарта ЦК КП(б)У и его местных органов по созданию источниковой базы историко-партийной науки (1921-1929 гг.): дис... канд. ист. наук. 07.00.01. Київ, 1974. 198 с.; Щедрина Д. Діяльність Істпартів України по збиранню документів з історії партії і Жовтневої революції (1921-1924 рр.) // Український історичний журнал. 1974. № 2. С. 13-21; Щедрина Д. Источники опыта борьбы и созидания. Киев: Изд-во полит лит-ры Украины, 1987. 152 с.

⁵ Комаренко Н. Висвітлення боротьби на перемогу влади рад на Україні в журналі «Літопис революції» // Український історичний журнал. 1967. № 1. С. 130-137; Комаренко Н. Журнал «Літопис революції» в оцінці радянської історіографії // Український історичний журнал. 1967. № 11. С. 127-131; Чеканюк А., Комаренко Н. Важливе джерело історико-партійної науки // Український історичний журнал. 1977. № 11. С. 126-130.

поляриність оцінок. Так, Д. Кудінов у нарисі з історії Конотопського іспарту вважає діяльність іспартів важливою ланкою історіографічного процесу радянської України, а самі іспарти такими, що доклали чимало зусиль до формування фактичної бази даних з минулого соціально-політичних конфліктів початку ХХ ст.⁶ Протилежний погляд представлений О. Клименко, яка відводить іспартам роль конструкторів більшовицької політики пам'яті⁷.

На роль іспартів у формуванні системи архівних установ радянської України у своїх працях вказали О. Мітюков⁸, Р. Пиріг⁹ і Н. Московченко¹⁰. Ці дослідники дійшли висновку, що іспарти не лише відіграли провідну роль у заснуванні Головного архівного управління та контролювали діяльність архівів, а й у 1920-ті роки почасти виконували архівні функції, замінюючи собою ще «кволі» архівні установи.

У контексті вищесказаного **наукова новизна** представленої статті полягає у випробовуванні погляду на Миколаївський іспарт як на регіональний центр наукової роботи з історії революційних подій 1917-1921 рр., що об'єктивно та всебічно досліджував місцеві революційні події, збирав архівні документи та спогади, протистояв фальсифікаціям історії. **Методологія дослідження** спирається на принципи об'єктивності, всебічності та системності. При цьому важливим є уникнення як радянських міфів про іспарти, так і упереджень сучасної української історичної науки щодо іспартів. Разом із принципами, у дослідженні використані загальноприйняті методи історичної науки.

Головою іспарту в Миколаєві у 1922-1929 рр. був відомий український учений Василь Михайлович Фідровський¹¹, який працював спочатку в Учительському інституті в Юр'єві (Тарту), затим у Херсонському інституті народної освіти, потім був ректором Миколаївського інституту народної освіти (нині – Миколаївський національний університет ім. В.О. Сухомлинського), й, нарешті, ректором Катеринославського інституту народної освіти (нині – Дніпропетровський національний університет ім. Олеса Гончара)¹².

⁶ Кудінов Д. Нарис діяльності Конотопського іспарту // Сумська старовина. 2018. № ЛІІ. С. 19-37.

⁷ Клименко О. «Пригадування» Жовтневої революції: організація та способи збирання спогадів (1920-ті роки) // Молодий вчений. 2015. № 2 (17). С. 88-91.

⁸ Мітюков О. Радянське архівне будівництво на Україні 1917-1973. Київ: Наукова думка, 1975. С. 39.

⁹ Пиріг Р. Архіви Комуністичної партії України: формування, структура, функціонування. Нариси історії архівної справи в Україні. Київ, 2002. С. 427-442.

¹⁰ Московченко Н. Двозначність поняття «єдиний державний архівний фонд» (роль Іспарту в розвитку архівної справи в Україні). URL: https://archives.gov.ua/Publicat/Studii/Studii_2005.13.01.php

¹¹ Фідровський Василь Михайлович народився в 1883 р. (так зазначено в анкеті) у м. Балта Подільської губернії. Закінчив історико-філологічний факультет Київського університету в 1907 р. Як зазначено в анкеті, у 1905-1907 рр. працював у партії в м. Київ як пропагандист (найменування партії не вказано). Член КП(б)У з лютого 1920 р. Під час захоплення Херсона військами Антона Денікіна у 1919 р. В. Фідровський був заарештований й утримувався у тюрмах Херсона та Одеси. У 1920 р. – завідувач Агітпрому Херсона та Унаросвітою, у 1920-1921 рр. – завідувач Губсоцвихом, у 1921-1923 рр. – заступник завідувача Агітпропу Миколаївського парткому. З 1917 р. – член Союзу Робітпрос // ДАМО. Ф. П-1817. Оп. 2. Спр. 667. Арк. 133.

¹² Авраменко О. Внесок першого «червоного ректора» В.М. Фідровського в розвиток історичної науки на Миколаївщині // Наукові записки. Серія: «Історичні науки». Вип. 19. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2014. С. 3-7; Савчук В. Фідровський Василь Михайлович (1882 або 1883-1937) // Професори Дніпропетровського національного університету імені Олеса Гончара: 1918-2008. Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2008. С. 519-520; Обуховська О. 100-річчя ХДУ. Він стояв у витоків науки... [Спогади онука В.М. Фідровського – Валентина Георгійовича Фідровського]. URL: <http://www.kspu.edu/PublisherReader.aspx?newsId=8000>

Як писав у своєму звіті за 13 жовтня 1926 р. В. Фідровський, у Миколаєві істпарт розпочав роботу в 1921 р. Однак, ученому, який очолив істпарт у липні 1922 р., залишилися від попередників лише купа звернень до місцевих осередків про сприяння у дослідженнях і течка з архівними документами та фотографіями¹³.

Збір документів про діяльність більшовиків на Миколаївщині почався ще 1918 р.: тоді у місцевій пресі комітет РСДРП опублікував оголошення про створення архіву партійного осередку. Згодом ідею про дослідження революційного руху на Миколаївщині просував перший голова Ради робітничих і військових депутатів міста Миколаєва, член Миколаївської міської думи, а за радянських часів – заступник голови Народного комісаріату освіти (Наркомос) УСРР, історик-сходознавець Ян Петрович Ряппо. 6 березня 1920 р. він виступив проти передавання міського архіву до поліграфічного відділу Губраднаргоспу, оскільки це означало, що архівні документи потраплять на паперові фабрики для переробки. Я. Ряппо наголосив на потребі підпорядкування архівів відділу народсвіти:

«Стоячи на сторожі порятунку культурних і наукових пам'яток, ми звертаємося, заради їх врятування, до Губревкому із заявою про необхідність роз'яснення попереднього наказу в тому сенсі, що всі архіви повинні знаходитися у віданні виключно Відділу Народсвіти. Крім всього повідомляємо Губревком, що Музейною секцією створено спеціальну Археографічну комісію, яка складає зараз, на підставі найцінніших матеріалів, що зберігаються в архівах, історію м. Миколаєва і зокрема історію революційного руху в ньому, жодного разу раніше ще не досліджену, яка з'явиться першою працею з історії громадського та політичного руху на Півдні Росії. Вважаємо вжити термінових заходів до порятунку архівів та надати можливість продовжувати роботи наукових комісій. Завідувач Позашкільного Підвідділу Я. Ряппо»¹⁴.

1921 року, перебуваючи на посаді заступника голови Наркомосу, Я. Ряппо безпосередньо сприяв заснуванню Головного архівного управління УСРР. 28 квітня 1921 р. відбулося засідання Наркомосу УСРР, на якому було прийнято рішення про створення Головного архівного управління та сполучення його діяльності з Істпартом¹⁵.

Всеукраїнський істпарт було створено ВУЦВК 6 квітня 1921 р. згідно з постановою РНК РСФРР «Об учреждении Комиссии для собирания и изучения материалов по истории Октябрьской революции и Р[оссийской] К[оммунистической] П[артии]» від 21 вересня 1920 р.¹⁶ Цю постанову, як і відомий декрет «О реорганизации и централизации архивного дела в РСФСР» від 1 червня 1918 р. підписали В. Ленін і В. Бонч-Бруевич. Сучасні українські історики й архівознавці відносять дату заснування Головного архівного управління в Україні не до ленінського декрету, як вважалося за радянських часів, а до часу створення у вересні 1917 р. Бібліотечно-Архівного Відділу Департаменту мистецтв Генерального секретарства освіти Української Центральної Ради¹⁷. Однак, після утвердження

¹³ Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО). Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 305. Арк. 25.

¹⁴ ДАМО. Ф. Р-152. Оп. 1. Спр. 45. Арк. 11.

¹⁵ Левченко Л. Архіви Миколаївщини у контексті архівної історії України 1917-1925 рр. // Наукові праці: науково-методичний журнал. Вип. 262. Т. 274. Історія. Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. П. Могили, 2016. С. 97-117.

¹⁶ ДАМО. Ф. П-1817. Оп. 2. Спр. 641. Арк. 6.

¹⁷ Матяш І. Архівна справа в Україні 1917-1921 рр.: особи, події, здобутки // Пам'ятки. Т. 1. Київ, 1998. С. 4-10; Архівна та бібліотечна справа в Україні доби визвольних змагань (1917-1921 рр.): Збірник наукових праць. Під

більшовицької влади в Україні, діяльність національних архівних органів України продовження не мала й засноване у Харкові Головне архівне управління УСРР розпочало керівництво архівною справою в республіці. 24 серпня 1921 р. у Харкові відбулося засідання Наркомосу, на якому були затверджені положення, штат і склад колегії Головного архівного управління УСРР. Започатковувалися центральні й історичні архіви, а також центральні архіви революції в Києві та Харкові, у губернських містах засновувалися губархи (губернські управління архівною справою), а при них – губернські історичні архіви та губернські архіви революції¹⁸.

Миколаївські архіви від 1920 р. перебували у віданні архівної комісії при музейній секції Позашкільного відділу Губнаросвіти. Одним із основних напрямів діяльності архівної секції було дослідження історії революційного руху на підставі архівних документів. 9 травня 1921 р. у Миколаєві відбулося засідання представників зацікавлених у збереженні архівних документів сторін, на якому розглядалося питання про заснування губарху, проте його так і не створили до ліквідації Миколаївської губернії¹⁹ і протягом 1921-1922 рр. у Миколаєві функціонувала лише губернська архівна секція. На згаданому засіданні розглядався кошторис для створення губернського центрального (історичного) архіву в Миколаєві, але його також не встигли створити²⁰.

20 травня 1921 р. Миколаївський губвиконком прийняв постанову «Об организации губернской комиссии по истории Октябрьской революции и рабочего движения», тобто істпарту (цю постанову було схвалено на підставі вищезгаданих постанов РНК РСФРР від 21 вересня 1920 р. та ВУЦВК від 6 квітня 1921 р.). Комісію очолювали три особи відразу: Макотинський, Мар'їнський та Ліїн. Апарат комісії мав поділитися на секретаріат, архівний відділ (група збирання матеріалу та архіву революції), науково-видавничий відділ (група опрацювання, вивчення та друку матеріалів).

Передбачалося, що істпарт буде самостійним органом, матиме штат кваліфікованих спеціалістів і повітові відділення, а також гербову печатку зі своїм найменуванням. Була розроблена Інструкція для створення та роботи осередків сприяння істпарту, Конспект-мінімум для збирання спогадів учасників революційного руху по Миколаївській губернії до Лютневої революції 1917 р., Анкета з історії Жовтневої революції у Миколаївській губернії (поділялася на 5 розділів: від лютого до жовтня, від жовтня до німецької окупації, період австро-німецької окупації та Гетьманщини, від Гетьманщини до денікінщини, період денікінської реакції).

ред. В.С. Лозицького. Київ, 1998. С. 1-276; Боряк Г., Матяш І. Формування системи архівних установ та розвиток української архівістики // Архівні установи України. Довідник. Т. 1. Київ, 2005. С. 11-25; Андрієвська Л. Відзначення 90-річчя створення в Україні системи державних архівних установ // Архіви України. 2008. Т. 1-2 (260), січень-квітень. С. 7-12.

¹⁸ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 14. Оп. 1. Спр. 22. Арк. 13.

¹⁹ 20 січня 1920 р. колишня Херсонська губернія Російської імперії була поділена на Одеську і Херсонську з центром у м. Миколаїв, а 25 грудня 1920 р. Херсонська губернія перейменована на Миколаївську. Однак, вже 22 листопада 1922 р. територію Миколаївської губернії включено до складу Одеської губернії. До 7 березня 1923 р. Миколаїв входив до складу Одеської губернії на правах повітового центру й до 3 червня 1925 р. – на правах окружного центру. 1925 року губернії були ліквідовані й відбувся перехід на триступеневу систему управління: Миколаїв став центром окремої Миколаївської округи. Адміністративно-територіальні зміни впливали на формування системи як архівних органів загалом, так і на істпарті зокрема.

²⁰ Левченко Л.Л. Архіви Миколаївщини у контексті архівної історії України... С. 97-117.

Разом із цією постановою було схвалено іншу – «Об организации единого губернского архива революции». Архів революції підпорядковувався істпарту. Власного апарату для збирання матеріалу він не планував, його мав постачати до архіву істпарт. Архів революції мав входити до загальної мережі архівів і керуватися у своїй діяльності загальними правилами роботи архівних установ. До архіву на зберігання мали надходити документи офіційного походження, рукописи, листування, автобіографії, спогади революціонерів, книги, брошури, прокламації, революційні реліквії, фотографії тощо. Фінансування архіву мало надходити через істпарт. Штат архіву передбачав не лише співробітників, котрі мали займатися зберіганням документів, а й групу організації періодичних виставок.

Була розроблена структура документального фонду архіву, що мала чотири відділення: 1) документи з історії революційного руху; 2) архіви революції за період з лютого по жовтень 1917 р.; 3) архіви Жовтневої революції (матеріали державного характеру (державних установ, з'їздів рад, виконкомів і т. п., «контрреволюційних урядів») (Гетьмана, Петлюри, австро-німецького, Денікіна)), партій (лівих і правих соціал-революціонерів, анархістів, меншовиків, кадетів, «шовіністичних партій»), економіко-статистичні, ілюстративні та друковані матеріали, «побутові документи», плакати, фотографії, портрети, художні твори), 4) архіви Р[осійської] К[омуністичної] П[артії] від утворення РСДРП). Обидві постанови та інші дотичні їм матеріали було опубліковано в брошурі «Ко всем членам партии. Комиссия по истории рабочего движения и Октябрьской революции» (Миколаїв, 1921 р. наклад 500 примірників)²¹.

Імовірно саме ці брошури знайшов В. Фідровський, очоливши істпарт. Слід зазначити, що постанови та матеріали до них було розроблено досить професійно, але відчувається, що вони були підготовлені революційними романтиками, навіть сторінки прикрашено зображеннями квітів. На той час Миколаївський губвиконком очолював Степан Матвійович Кузнецов, саме ним підписано постанови. У своєму житті він устиг зробити кар'єру аж до наркома фінансів УСРР, члена Політбюро ЦК КП(б)У, заступника наркома фінансів СРСР і заступника голови Держплану при РНК СРСР, але його життя, як і багатьох інших, обірвалося у роки сталінського терору: 1937 р. його засудили до смерті й стратили 15 січня 1938 р. Плани створення архіву революції у Миколаєві та розгортання діяльності істпарту не реалізувалися. А втім, істпарт запрацював. За повідомленням В. Фідровського, сприяння в його діяльності 1922 р. надавав голова парткому Кисильов (ще 1921 р. Кузнецов перебрався до Харкова). З міського архіву перемістили справи революційного характеру, влаштували кілька вечорів спогадів і 7 листопада 1922 р. відкрили Музей революції, «правда в очень скромном виде»²².

На першому засіданні губкому з питання організації роботи Миколаївського істпарту, що відбулося 4 вересня 1922 р., було створено бюро істпарту в складі п'яти осіб: Фідровський (голова), Богуславська (секретар), Лімоне, Сухановський і Пархоменко (члени). Планувалося заснувати у повітах осередки істпарту, збір спогадів доручити старим партійцям Козлову, Гульченко, Кульчицькому, Бочарову, Кисильову та Сморгону. Істпарт також планував поширити оголошення по Миколаївській губернії щодо збирання

²¹ ДАМО. Ф. П-1817. Оп. 2. Спр. 641. Арк. 8-19.

²² ДАМО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 305. Арк. 25.

матеріалів про революційний рух і фотографування його визначних діячів. 10 вересня 1922 р. відбулося зібрання істпарту із залученням старих партійців: були присутні Фідровський, Богуславська, Лімоне, Кисильов, Яворський, Мерінгоф, Ситник, Красноперов, Матюхін, Гуткін, Клопцов, Пархоменко, Погорелий, Екслер і Волошинов. На цьому зібранні В. Фідровський представив план роботи істпарту на вересень–жовтень 1922 р. У плані зазначалося, що співробітниками істпарту мали стати відомі на той час більшовики: Сафронов, Бочаров, Кін, Кисильов, Кульчицький, Сухановський, Чигрин, Сморгон, Гульченко, Мерінгоф, Красноперов, Мухін, Матюхін, Клопцов, Гуткін та інші. Планувалося створення трьох комісій: архівної, музейно–виставкової та літературної. Істпарт збирався обстежувати архіви у Миколаєві та повітах; скласти хронологію подій періоду революції тощо.

Головним у плані була тематика, за якою істпарт мав намір здійснювати дослідження. У Фідровського вона значно відрізнялася, навіть у формулюваннях, від тієї, що містилася у пізніше надісланих з Москви та певної мірою з Харкова (про вказівки з Харкова йтиметься далі) постановках і циркулярах, і була такою:

- «1. Економічний розвиток Миколаєва з 1860 р. до 1917 р. (фабрики, заводи, зростання пролетаріату); 2. Політичні групування серед робітників за час [Першої] світової війни; 3. Оборонництво та інтернаціоналізм на Миколаївщині; 4. Промисловість і робітничий клас в часи [Першої] світової війни; 5. Лютнева революція [1917 р.] та її відображення на Миколаївщині; 6. Становище робітничого класу та настрої від лютого до жовтня 1917 р.; 7. Політичні організації від лютого до жовтня 1917 р., гасла; 8. Діяльність правих партій від лютого до жовтня 1917 р.; 9. Вибори до Установчих зборів; 10. Ради робітничих депутатів, виборний склад, діяльність; 11. Національні українські партії та їх діяльність; 12. Період німецької окупації; 13. Гетьманщина; 14. Селянські повстання на Херсонщині; 15. Залізничний страйк у липні 1918 р.; 16. Національний союз та його діяльність; 17. Петлюрівщина; 18. Повстанство 1919 р.; 19. Діяльність отамана Григор'єва; 20. Махно та його загони на Миколаївщині; 21. Перший період радянської влади на Миколаївщині; 22. Відхід радянської влади з України; 23. Денікінщина; 24. Висунська республіка; 25. Звільнення від денікінців та прихід радянської влади; 26. 1 травня 1920 р.; 27. Війна з Польщею; 28. Боротьба з Врангелем; 29. Класова боротьба на селі; 30. Есери та їх діяльність на Миколаївщині; 31. Підпільна робота білогвардійців; 32. Самостійники; 33. Профспілки та їх діяльність; 34. Союз молоді та його участь у революції; 35. Жінка–робітниця у радянському будівництві»²³.

Отже, у плані В. Фідровського не лише простежувався об'єктивний і всебічний підхід ученого–історика, а й приділялася увага українським політичним партіям.

До грудня 1922 р. бюро Миколаївського істпарту зросло до 7 осіб і складалося з Фідровського, Каца–Магрі, Богуславської, Ситникова, Солтанова, Мухіна і Любецького. Тривала робота зі створення Музею революції, бібліотеки–читальні, фотографуванню, проведенню екскурсій, підготовці до друку збірника матеріалів з історії революційної боротьби на Миколаївщині²⁴. Кошторис витрат істпарту на грудень 1922 р. дорівнював 335 тис. руб.

З 1922 р. Миколаївський істпарт почав збирати газети, спогади й інші матеріали,

²³ ДАМО. Ф. П–1817. Оп. 2. Спр. 645. Арк. 1, 5–5зв., 13, 14.

²⁴ Ibidem.

опрацювати їх. Іспарт узяв участь у проведенні Всеукраїнської виставки. Цього ж року в журналі губкому «Известия» було опубліковано низку статей з історії революційного руху на Миколаївщині, наступного року видано збірник «Сторінки боротьби». У збірнику висвітлено період революційного руху 1917–1920 рр. Важливо, що вчені зосередилися не лише на підборі документів, а й на їх археографічній обробці, зокрема на складанні заголовків і підготовці передмови, щодо якої було прийнято рішення «аби не було академізму, а також, щоб і не було написано зовсім просто, а тому слід писати науково-популярним язиком»²⁵.

У першому номері журналу Всеукраїнської комісії з історії жовтневої революції та комуністичної партії (більшовиків) України «Летопись революции», який побачив світ 1922 р., були надруковані статті Я. Ряппо «Борьба сил в октябрьскую революцию в Николаеве», його дружини Анфіси Ряппо «Восстание николаевского пролетариата против немцев» та І. Кагана «Парторганизация и октябрьский переворот в г. Николаеве»²⁶. У цьому ж номері журналу М. Макогинський опублікував документ Міністерства юстиції Тимчасового уряду про причетність Л. Троцького та А. Луначарського до інформаторів охоранки, а втім документ було подано з коментарями з більшовицької точки зору²⁷. 1923 р. у «Летописи революции» вийшли друком спогади учасника березневого повстання 1918 р. у Миколаєві М. Солтанова²⁸.

Принагідно слід зазначити, що у четвертому номері «Летописи революции» опубліковано низку статей, які надають загальне уявлення про організацію та діяльність іспартів у той час. Наприклад, щодо умов, у яких проводилася робота, і загального ставлення суспільства до іспартів указувалося:

«...загальна атмосфера, ставлення – як рядових членів партії, а й відповідальних у масі до Іспарту та його роботи було надзвичайно несприятливим. Завдання Іспарту широкий партійній масі були незрозумілі, чужі, а деяким відповідальним товаришам здавалися несерйозними. Іспарт розглядався, як свого роду богадельня, куди партія направляє своїх членів, що вийшли в тираж, копатися в непотрібних папірцях»²⁹.

Очевидно, що під «непотрібними папірцями» малися на увазі архіви. Щодо архівів, то про них писалося таке:

«Так як Іспарт не може працювати без архівів, тож Іспарту довелося витратити багато сил і енергії на організацію архівів, їх впорядкування; хоча архіви не перебувають у його віданні безпосередньо. Тут Іспартом виконана величезна робота, бо без його участі архіви не тільки не були б розроблені, а й загинула б значна кількість матеріалу. Архівні установи перебували у віданні Наркомосу і працівники їх майже не оплачувалися по

²⁵ ДАМО. Ф. П-1817. Оп. 2. Спр. 637. Арк. 4.

²⁶ Ряппо Я. Борьба сил в октябрьскую революцию в Николаеве // Летопись революции. Харьков, 1922. № 1. С. 81-103; Ряппо А. Восстание николаевского пролетариата против немцев // Летопись революции. Харьков, 1922. № 1. С. 107-123; Каган И. Парторганизация и октябрьский переворот в г. Николаеве // Летопись революции. Харьков, 1922. № 1. С. 104-106.

²⁷ Макогинский М. Провокация «социалистической» юстиции // Летопись революции. Харьков, 1922. № 1. С. 224-226.

²⁸ Солтанов М. О мартовском восстании николаевского пролетариата против немецких оккупантов (Воспоминания) // Летопись революции. Харьков, 1923. № 3. С. 25-29.

²⁹ Адамович Е. Вокруг Испарта // Летопись революции. Харьков, 1923. № 4. С. 322.

кілька місяців... Часто приміщення для роботи не опалювалися, і багато вимагати від архівних установ було важко... Іспарту довелося вжити зусиль для переведення архівних установ у відання ВУЦВК, що вдалося, так що з січня 1923 р. матеріальне становище архівних установ стало на твердий ґрунт... Кандидатури відповідальних працівників архівних установ висувуються Іспартом та його місцевими органами, що дає можливість фактичного керівництва роботами архівів та підпорядкування їх Іспарту...». Критика спрямовувалася на губкоми, які не докладали зусиль до збереження архівних матеріалів, «тому Іспарту потрібно було зробити кроки до збереження і збирання документів, що залишилися на території України... Щодо збереження матеріалів губернські бюро досягли багато чого. Вони досягли майже повного припинення знищення документів...». Про Миколаївський іспарт йшлося як про одного з лідерів іспартівського руху: «Найбільш працездатними були бюро в Катеринославі, Одесі та Миколаєві, а за ними у Києві, Поділлі та Волині»³⁰.

Багато чого зі сказаного було правдою. 13 січня 1922 р. РНК УСРР прийняла постанову «Про ліквідацію діяльності ОВАК [Особлива Всеукраїнська Архівна Комісія], губернських архівних комісій і архівних секцій», яка припиняла роботу ОВАК та її місцевих органів, що безконтрольно знищували архівні документи в Україні. Постанова РНК УСРР від 31 жовтня 1922 р. «Про охорону архівів» запроваджувала Єдиний Державний Архівний Фонд. 3 січня 1923 р. ВУЦВК затвердив «Положення про Центральне архівне управління», за яким Головне архівне управління при Наркомосі УСРР реорганізовано в Українське центральне архівне управління (Укрцентрархів) при ВУЦВК. Місцевими органами Укрцентрархіву стали створені при президіях губвиконкомів губархи з історичними архівами при них.

Однак, Миколаєву не вдалося скористатися перевагами нововведень через ліквідацію Миколаївської губернії. Документи ліквідованих губернських радянських органів 1922 р. передано до Одеського історичного архіву, де вони зберігалися до травня 1927 р. Архівні документи періоду до 1917 р. з Миколаївського міського архіву було передано до комунального відділу. Цей відділ перетворив міський архів на склад, зі стелажів влаштував прилавки для крамниці, а безцінні дореволюційні документи звалив на підлогу. Одеський губарх через відсутність коштів і віддаленість від Миколаєва міг лише констатувати сумний стан миколаївських архівів, але допомогти їм був не в змозі³¹.

Миколаївський іспарт із ліквідацією Миколаївської губернії було підпорядковано Одеському губернському іспарту. Однак, за архівними документами фонду П-1817 спостерігається конфронтація між Миколаєвом та Одесою. Зокрема, 24 жовтня 1923 р. завідувач бюро Одеського губіспарту І. Хмельницький писав до В. Фідровського таке:

«Я востаннє звертаюся до Вас безпосередньо: у разі неотримання від Вас відповіді я вже діятиму через Губком і через цей останній роз'яснюватиму Вам Ваші обов'язки. Я весь час не отримую від Вас жодних повідомлень про роботу і я навіть позбавлений можливості повідомити Губкому, що робить Миколаївський іспарт, так само я не можу нічого написати про Миколаївський іспарт у «Комуністі», де постійно надаю інформацію про роботу Губіспарту, нарешті, Ви просто виявляєте крайню неделікатність, не рахуючи

³⁰ Ibid. С. 323-324, 327.

³¹ Левченко Л. Архіви Миколаївщини у контексті архівної історії України... С. 110-111.

необхідним навіть поділитися з нами відомостями про те, що у Вас робиться. На мої два листи від Вас не отримано відповіді, навіть 2 слів про те, що Ви виконуєте те, про що Вас просять. Я тому вважаю себе змушеним нагадати Вам про те, що Миколаївський істпарт підпорядкований Одеському Губістпарту, що Ви зобов'язані принаймні раз на місяць нам повідомляти про хід Вашої роботи...»³².

Між тим, Миколаївський істпарт проводив значного обсягу роботу по збиранню матеріалів з історії революційного руху на Миколаївщині, листувався з колишніми революціонерами та різними організаціями, організував курси лекцій, збирав бібліотеку тощо. Щоденно з 10-00 до 15-00 та з 17-00 до 20-00 відкривав свої двері для відвідувачів Музей революції. Кількість його відвідувачів у 1923 р. сягнула: у січні – 448, лютому – 917, березні – 770, квітні – 435, травні – 235, червні – 163, липні та серпні – по 100 осіб, у грудні в групах музей відвідали 356 осіб, індивідуально – 189 осіб. Було переобрано бюро істпарту (Мухін, Лімоне, Чигрин, Ситніков, Загрецький, Бадеев), секретарем стала Катерина Йосипівна Осипова, котра з 1925 р. до 1930 р. очолювала Миколаївське окружне архівне управління й власне її зусиллями та її колег був створений сучасний Державний архів Миколаївської області. Певний період вона завідувала Музеєм революції й одночасно була в ньому прибиральницею та сторожем³³.

У 1924 р. Миколаївський істпарт працював над підготовкою збірника «1905 год на Николаевщине». Протягом 1924 р. у Музеї революції побували 6 600 осіб, у читальній залі бібліотеки відвідуваність трималася на рівні 15 осіб на день. Студенти Миколаївського інституту народної освіти під керівництвом Фідровського та Загрецького опрацьовували матеріали з історії Миколаєва 1917-1919 рр. Продовжувалася робота над складанням хроніки подій, підготовлено нарис з історії суднобудівного заводу «Наваль» і записано спогади учасників революції 1905 р. на Миколаївщині. Незважаючи на енергійну роботу істпартівців, матеріальне становище, в якому перебував істпарт, з кожним днем погіршувалося: на платній основі працювало лише 2 співробітники. Кошторис істпарту окружком так і не затвердив: за весь рік істпарт отримав від Агітпропу 43 руб., від Політпросвіти 8 руб., а від виконкому окружному 117 пудів палива. У журналі «Летопись революции» про Миколаївський істпарт констатувалося: «Так живе і самовіддано працює Істпарт великого робітничого центру...»³⁴.

Поки що не з'ясовано коли саме, але вже відомо, що Ян Ряппо в Харкові заснував Миколаївське земляцтво, членами якого стали він, його дружина Анфіса, Олександр Рожанський (колишній член Української Центральної Ради) та його дружина, П. Бурій, Вонський, Ротбург, Браславський та інші миколаївці, котрі тоді вже жили та працювали в столиці УСРР. Я. Ряппо продовжував активно публікувати свої статті в журналі «Летопись революции». У 1924 р. були надруковані його спогади про перехід влади в Миколаєві від представників Гетьмана до Директорії, про отамана Григор'єва як представника Директорії, про спроби денікінців захопити Миколаїв, дії німецьких військових, прибуття військ Антанти, у т. ч. грецького батальйону, захват влади більшовиками, поведінку Григор'єва та Тютюнника, виступ Григор'єва проти більшовиків, повстання матросів флотського

³² ДАМО. Ф. П-1817. Оп. 2. Спр. 651. Арк. 6.

³³ Ibid. Спр. 648. Арк. 1-2, 4-6.

³⁴ Николаевский истпарт // Летопись революции. Харьков, 1925. № 3. С. 241-242.

півекіпажу, 49-й український полк, повстанський рух у Херсонському, Миколаївському та Одеському повітах, махновщину, захват Миколаєва денікінцями тощо³⁵.

Уже 1924 р. став очевидним тиск, здійснюваний відділом істпарту Центрального комітету Російської комуністичної партії більшовиків (ЦК РКП(б)) на місцеві істпарті. Того року надійшло від нього три листи (позначені «Письмо первое», «Письмо второе», «Письмо третье»), що визначали політику в істпартівських дослідженнях. Так, у першому листі не те щоб заперечувалося використання документів охранки, поліції, жандармерії, судових палат, білогвардійських і контрреволюційних організацій, а наголошувалося, що, насамперед, слід спиратися на архіви радянських установ, не кажучи вже про архіви партійних організацій. Не схвалювалися нариси та дослідницькі статті, темою яких були контрреволюційні події (каледінщина, корнілівщина й ін.). Центром уваги мала бути історія більшовицької партії та радянських організацій. Зверталася увага на методологічні засади, закладені статтею очільника марксистської історичної школи Михайла Покровського «Двадцатилетие нашей первой русской революции»³⁶.

У другому листі йшлося про заснування Всесоюзної комісії з відзначення 20-річчя 1905 року на чолі з Михайлом Калініним. Комісія поділялася на дві підкомісії: літературну, діяльність якої безпосередньо сполучалася з істпартом, та організаційно-видовищну. Гаслом літературної підкомісії, яка мала видати аж 15 збірників архівних документів і матеріалів, укласти хронологію подій 1905 року, колективну історію першої російської революції та брошури для широких мас, була «демонстрация боевой смьчки рабочих и крестьян». Місцеві комісії мали зібрати більшовицьку і загалом соціал-демократичну літературу, документи та спогади учасників місцевих подій. Надавалися орієнтири щодо особливій уваги подіям 9-го січня («Кривава неділя» у Санкт-Петербурзі) та жовтня-грудня 1905 р.³⁷

У третьому листі місцеві істпарті критикувалися за зайву увагу щодо дослідження повстання Омеляна Пугачова та селянської війни 1773-1775 рр., повстання декабристів (1825 р.). Київському істпарту дорікали за організацію виставки, присвяченої 110-річчю Тараса Шевченка, на підставі того, що «Шевченко – поэт национального освобождения трудящихся Украины». Істпарт ЦК РКП(б) уважав, що Пугачов, декабристи та Шевченко не мали безпосереднього зв'язку з історією більшовицької партії та пролетарської революції, а «істпарт має цілком певне завдання працювати над матеріалами з історії РКП(б) і Жовтневої революції». Свої сили місцеві істпарті мали спрямовувати на відзначення 20-річчя першої російської революції, а також на підготовку до святкування 10-річчя радянської влади³⁸.

У листі під позначкою «Письмо четвертое» від лютого 1925 р. Істпарт ЦК РКП(б) наголошував на керівній ролі свого друкованого органу – журналу «Пролетарская революция»³⁹, у той час як в УСРР з 1922 р. видавався власний істпартівський журнал «Летопись революции». У лютому 1925 р. ЦК РКП(б) на місця поширив лист, в якому наголошувалося на необхідності підтримки істпартів губкомами й обкомами партії, позаяк

³⁵ Ряппо Я. Революционная борьба в Николаеве // Летопись революции. Харьков, 1924. № 4 (9). С. 5–43.

³⁶ ДАМО. Ф. П-1817. Оп. 2. Спр. 655. Арк. 19.

³⁷ ДАМО. Ф. П-1817. Оп. 2. Спр. 655. Арк. 25.

³⁸ Ibid. Арк. 47.

³⁹ Ibid. Спр. 656. Арк. 29.

XII і XIII з'їзди партії визнали їх роботу надзвичайно важливою. Цей лист цікавий визначенням мети РКП(б) у галузі історичної науки: «Бойове завдання партії полягає в тому, щоб дати в центрі та на місцях історію справжнього, несфальшованого ленінізму. Іншими словами, дати справді наукову та фактично вірну історію нашої партії та Жовтневої революції»⁴⁰.

Невдовзі з Харкова до Миколаєва надійшла інструкція про те, як складати хроніку революційних подій 1905 р. в Україні. Хроніка мала охоплювати робітничий і селянський рух, хвилювання серед військових та учнів, з'ясувати участь і роль політичних партій⁴¹.

Наприкінці лютого 1925 р. до Миколаївського істпарту надійшов лист з істпарту Одеського губкому, в якому Миколаєву заборонялося самостійно видавати збірник документів з історії революційних подій 1905 р. Одеський істпарт вимагав надіслати рукопис, а також всі написані за цією темою статті йому для попереднього аналізу та подальшої пересилки до Москви, в літературну підкомісію для експертизи. Лише у разі надання дозволу з Москви збірник міг бути надрукованим⁴².

Не заставило на себе чекати й ГПУ, яке розшукувало архіви жандармських управлінь та охранных відділень, а також вимагало поставити на завідувачів губернських архівних управлінь та історичних архівів комуністів⁴³. Завідувачці архіву Миколаївського істпарту К. Осиповій заборонялося видавати довідки, навіть з газет, про «колишніх провокаторів» без узгодження з ГПУ та розголошувати роль ГПУ в цій справі⁴⁴.

Очевидно, що миколаївські істпартівці ігнорували вказівки з Одеси й Одеський істпарт поскаржився до Харкова, або ж миколаївці самі звернулися до Харкова після отримання погроз від Одеського губістпарту. 19 лютого 1925 р. до Миколаєва з Харкова надійшло повідомлення про отримання звіту, у тексті якого містився коментар:

«...при чому слід остаточно з'ясувати чи будете Ви зноситися з Одесою та через неї з нами або безпосередньо. Справа в тому, що всі інструкції, завдання, матеріали й таке інше, ми надсилаємо до Одеси, котра повинна передавати Вам, як і іншим своїм відділенням... а раз Ви ні Одесі, ні нам не пишете регулярно, то виходить невиконання наших загальних усім істпартвідділам завдань. Так, ми готуємо велику працю за 1905 р. – «Хроніка подій 1905 року на Україні», яку можливо буде видати лише за умови отримання матеріалів від усіх архівів. Виявляється, що у вас є архіви та вибірки з них не представлені нам у центр за нашою схемою, а ви склали свою хроніку подій, ми про неї нічого не знаємо й у нас пробіл по Миколаєву. Негайно надішліть вашу «хроніку» разом з матеріалами, на підставі яких ви її склали, у тому числі і за Морським архівом⁴⁵, а також вкажіть, чи склали ви її за нашою інструкцією або за своїми методами (інструкцію додаємо). Ненадсилання ваших матеріалів з хроніки подій Миколаєва зриває всю роботу в українському масштабі»⁴⁶.

⁴⁰ Ibid. Арк. 13.

⁴¹ Ibid. Спр. 655. Арк. 67–67зв.

⁴² Ibid. Спр. 656. Арк. 26–26зв.

⁴³ Ibid. Арк. 25.

⁴⁴ Ibid. Арк. 34.

⁴⁵ **Морський архів** – Чорноморський центральний військово-морський архів, що існував з 1794 р. по 1934 р. в Миколаєві. Детальніше: *Левченко Л.* Чорноморський центральний військово-морський архів (1794–1934). Дослідження. Реєстр фондів: реконструкція. Миколаїв: Іліон, 2018. 660 с.

⁴⁶ ДАМО. Ф. П-1817. Оп. 2. Спр. 656. Арк. 21.

24 березня 1925 р. з Харкова знов надійшов лист, що починався з фрази «Ми не ставим вам упреков...», в якому йшлося про пришвидшення надсилання хроніки, рукопису збірника та призначення комуніста для завідування архівом⁴⁷. На той час конфлікт між Миколаєвом і Одесою ще не було вичерпано до кінця. А втім, місцеві суперечки щодо того, хто був головнішим і які мав права, не впливали кардинально на діяльність Миколаївського істпарту. Головні загрози самостійності, об'єктивності, комплексності наукових досліджень, яких прагнули українські істпарті, крок за кроком підбиралися до України з Москви.

16 березня 1925 р. ЦК РКП(б) надіслав секретного листа, в якому розглядалися протилежні думки різних істпартів. Низка істпартів вважала, що досліджувати історію більшовицької партії неможливо без вивчення ролі інших соціалістичних партій. Другі – наголошували на дослідженні місцевих особливостей революційного руху. Треті – вбачали за необхідне дослідити національні ідеї та пов'язані з ними місцеві політичні організації. Істпарт ЦК РКП(б) вимагав зупинити цей різнобій та усвідомити, що місцеві істпарті повинні збирати та вивчати лише матеріали про історію партії більшовиків. Підкреслювалося, що партія більшовиків перебуває у ворожому оточенні, а відтак істпарт не міг бути академічною установою та займатися винятково науково-дослідною діяльністю. Імовірно, цей лист був спричинений так званою «літературною дискусією» 1924 р. навколо статті Л. Троцького «Уроки Октября». Й. Сталін санкціонував публікацію статті, а потім використав її у боротьбі проти Троцького за вплив у партійних колах. У такий спосіб Сталін намагався довести, що саме він, а не Троцький був другим після Леніна конструктором революції 1917 р. На Троцького полилася купа бруду, його звинувачували у підміні ленінізму троцькізмом, що сприяло його політичній дискредитації. У листі зазначалося:

«Отже, ми насамперед обмежуємо себе темою: історія більшовизму, а не історія революції, не історія меншовиків, с[оціаліст]в-р[еволюціонер]ів і т.д. Складаючи історію партії більшовиків, ми не можемо, зрозуміло, не торкнутися ролі меншовиків і с[оціаліст]в-р[еволюціонер]ів у революційному русі, так само як і соціальних та національних особливостей даного краю, але наше завдання полягає не в тому, щоб ідеалізувати окремих членів партій, прикрашаючи їх усілякими чеснотами, а показати та довести, що вони по суті завжди були контрреволюційними, незважаючи на зовнішню революційність».

Заборонялося повністю друкувати документи, спогади, статті меншовиків, есерів, білогвардійців, позаяк вони оголошувалися суб'єктивними та такими, що подають невірний історичний аналіз⁴⁸.

З різницею у два тижні, а саме 1 квітня 1925 р., миколаївці отримали ще два листи від істпарту ЦК РКП(б) про дослідження збройної боротьби партії 1905-1907 рр. та складання хроніки 1917-1918 рр. Перший лист спрямовував місцеві істпарті до виявлення бойових організацій більшовиків, інших бойових угруповань, способів здобуття та зберігання зброї, відгомонів подій 9 січня та першотравневої демонстрації 1905 р., вивчення ситуації після III з'їзду партії більшовиків у Лондоні (12-27 квітня 1905 р., *ст. стиль*), повстання на броненосці «Потьомкін» (14-25 червня 1905 р.), лодзинського (21-25 червня 1905 р.), кронштадтських (1905 і 1906 рр.), севастопольського (11-16 листопада 1905 р.),

⁴⁷ Ibid. Арк. 51.

⁴⁸ Ibid. Арк. 45-46.

московського (20–31 грудня 1905 р.) повстань, визначення ролі «ексів» (кримінальна течія більшовизму) у революції 1905 р., участі більшовиків у подіях на Далекому Сході та в інших регіонах Російської імперії⁴⁹.

Хроніка місцевих подій 1917–1918 рр. мала складатися за такою схемою: 1) ліквідація старої влади, 2) виникнення рад, 3) розгром рад білогвардійцями, кулаками й іншими бандитами, 4) робота партії, 5) робота профспілок, 6) страйки та хвилювання робітників, 7) повстання проти радянської влади: меншовики, есери, кадети, монархісти тощо. Зразковим вважалося видання у двох томах авторства Миколи Авдеева «Революция 1917 года. Хроника событий» (1923 р.), розіслане всім місцевим істпартам для наслідування⁵⁰. У цих вказівках відразу вбачається відведення ролі всім інакомислячим як ворогам і позиціонування більшовиків як провідної партії пролетаріату.

Як очевидно з вищенаведеного, істпарт ЦК РКП(б) намагався взяти українські місцеві істпарті під свій тотальний контроль, спрямовуючи їх до написання історії російського більшовизму поза контекстом вивчення загального революційного руху. При цьому нехтувалися не лише місцева історія, а й національний більшовизм. Питання про втручання Москви у роботу місцевих істпартів вперше постало на Всеукраїнській нараді завідувачів істпартвідділами (25–26 січня 1925 р.)⁵¹. У доповіді завідувача Всеукраїнського істпарту М. Іванова зазначалося:

«Формально істпарт виник, як комісія з історії української революції та комуністичної партії, при ВУЦВК за постановою Президії ВУЦВК від 6/IV-1921 р.», «що стосується виконання губістпартами наших завдань по 1905 р., не всі вони були виконані на 100%. Тут певною мірою далася взнаки подвійність директив Харкова і Москви». І далі: «Завдяки тому, що Москва розсилала свої вказівки на місця безпосередньо, минаючи нас, а ми посилали свої директиви, створювався подвійний зв'язок, який гальмував роботу. Мені здається, що, виходячи з інтересів роботи, ми повинні будемо досягти такого становища, щоб в Україні вся робота об'єднувалася Істпартком ЦК КП(б)У, а він уже зв'язувався з Москвою, надаючи їй загальну картину роботи на місцях. На всесоюзній нараді ми з цього питання говорили, і там було прийнято резолюцію, в якій визнавався правильним поділ роботи по районах та необхідність зносити центру з районними об'єднаннями. Але на ділі цього не сталося...»⁵²

10 квітня 1925 р. відбулося засідання колегії істпарту ЦК КП(б)У, на якому розглядалися циркулярні листи Істпарту ЦК РКП(б) про підбір матеріалів для видання праці «Вооруженная борьба партии в 1905-1907 гг.» та для хроніки подій 1917–1918 рр. Колегія констатувала, що виконання цих завдань було абсолютно непосильним для українських істпартів через відсутність ресурсів, надто стислі терміни, і необхідність реалізації рішень Всеукраїнської наради істпартів⁵³. Згодом істпарт ЦК КП(б)У розіслав на місця лист «Всем губистпартотделам Украины!»:

⁴⁹ Ibid. Арк. 63.

⁵⁰ Ibid. Арк. 62.

⁵¹ Всеукраинское совещание заведующих истпартотделами // Летопись революции. Харьков, 1925 (март-апрель). № 2 (11). С. 205–240.

⁵² Взаимоотношения центра и мест. Всеукраинское совещание заведующих истпартотделами // Летопись революции. Харьков, 1925 (март-апрель). № 2 (11). С. 210–211.

⁵³ ДАМО. Ф. П-1817. Оп. 2. Спр. 656. Арк. 99.

«Отримані останнім часом /протягом поточного року/ циркулярні та інструктивні листи Істпарту ЦК РКП(б) не могли не викликати низку питань. У них, крім терміновості та складності завдань, що врізалися до того ж, у наш план роботи, мала місце і неясність у постановці деяких питань. Так, наприклад, лист № 4575 побудовано так, що з нього можна зрозуміти, що вивчення історії партії має йти поза вивченням масового робітничого руху та /для України/ без вивчення національних моментів у період Жовтневої боротьби. А завдання щодо хроніки революції 1917-18 рр., про участь жінок у революції 1905 р., про збройну боротьбу 1905 р. за своєю складністю вимагали майже повного припинення інших робіт, щоб їх як слід виконати». Для з'ясування незрозумілостей до Москви був відряджений представник Всеукраїнського істпарту. Врешті «питання про вивчення національних моментів в період Жовтневої боротьби в Україні попередньо було вирішено позитивно, але в протоколі це рішення не знайшло відображення з огляду на те, що істпарт ЦК РКП(б) ще мав його опрацювати...»⁵⁴.

Дослідження жіночого чинника в революційних подіях 1905 р., як виявилось, не стояло гостро на порядку денному й ним істпарту могли займатися попутно. Питання зносин місцевих істпартів із Москвою було вирішено на користь істпарту ЦК КП(б)У.

Варта уваги аналітична записка про виконання українськими істпартами планів 1925 р. У ній «для правильної роботи» Всеукраїнський істпарт рекомендував за зразком Київського істпартвідділу спершу створювати «канву» (схему) подій, у якій першочергову увагу віддавати партії і робітничо-селянським масам⁵⁵.

Відтак, схема дослідження Української революції 1917-1921 рр., розроблена Київським істпартом, налічувала п'ять часових відрізків:

- 1) від повстання 3-5 липня до початку жовтневого перевороту 1917 р. у Києві,
- 2) гетьманщина,
- 3) директорія,
- 4) денікінщина,
- 5) польсько-петлюрівський наступ⁵⁶.

Події першого часового відрізка було викладено у такому форматі, як-то: арешт Комітету більшовиків, виступ робітників і Центральної Ради проти режиму Керенського-Церетелі, боротьба з юнкерами, розгром штабу Оберучева, захват влади Центральною Радою, репресії Центральної Ради, роззброєння і вислання за межі України повітроплавного парку, спроба роззброєння арсеналу, оголошення Криленком і РНК війни Центральній Раді, причини цієї війни, наступ Муравйова, Січневе повстання, перші успіхи повстання, роль у повстанні арсеналу, залізничного вузлу, окремих районів, розгром повстанців Центральною Радою, наближення Муравйова до Києва та боротьба за оволодіння містом, розгром Центральної Ради та здобуття Києва, створення Ревкому, Ради штабу Червоної гвардії, організація Червоного козацтва, переїзд українського радянського уряду з Харкова до Києва, наступ німців на Україну як результат угоди з Центральною Радою, відмова Чехословацького корпусу від захисту Києва, відступ на територію РСФРР, створення «п'ятірки», спілок металістів і прачок та ін., соціалістичні комісії, молодь, безпартійна конференція, повалення німцями Центральної Ради.

⁵⁴ Ibid. Арк. 112-112зв.

⁵⁵ ДАМО. Ф. П-1817. Оп. 2. Спр. 656. Арк. 118-120.

⁵⁶ Ibid. Арк. 130.

На другому відрізку «Гетьманщина» досліджувалися кулацький з'їзд⁵⁷, обрання Гетьмана Скоропадського, роль української соціал-демократії, російських меншовиків, орієнтація Скоропадського на самостійників, вбивство Айхгорна, серпневий наказ, виникнення Національного комітету з Винниченка на чолі та його ставлення до Гетьманщини, зустріч Скоропадського з Красновим і чергова зміна політичної орієнтації, зміна цілей Національного комітету, втеча лідерів Національного комітету в Білу Церкву, створення Директорії, обласна конференція в Пущі-Водиці та створення обласного комітету, повстання проти Гетьмана, районні ревкоми, провал Подільського району та друкарні на Слобідці, причини, за яких київські робітники не повстали проти Гетьмана разом із Директорією, повстання Брусилова, II Всеукраїнський з'їзд, повалення Гетьманщини, зв'язок із робітниками Білоцерківщини, Уманщини, Черкаська конференція, Тараща.

Третій часовий відрізок «Директорія» висвітлювався у розрізі таких подій: осадний корпус Коновальця і кулацько-офіцерська диктатура, терор щодо робітників (розстріли учасників групи Врублевського, Кравченка, робітників на Ярославській залізниці, Затона, Винниченка та Гончарука за подачу вимог Міністру шляхів П. Пилипчуку, національна політика перефарбування вивісок, освячення Директорії на Софіївській площі, наказ Директорії про наділення землею тих, хто боровся проти Гетьмана, та, як наслідок, розвал армії Петлюри, вибори до Ради робітничих депутатів міста Києва та перші збори, обрання нелегального виконкому з прорадянських партій, розкол української соціал-демократії, політика «незалежних лівих», пошуки контактів з більшовиками, нарада Голови Директорії В. Винниченка з представниками соціалістичних партій і участь у ній Миколи Тарногородського, розгром Січовими стрільцями професійних спілок, роль меншовиків, есерів, Бунду, зеленівщина та ставлення до неї більшовиків, наступ Антонова, таращанці та богунці, роль Київської міської думи, переїзд радянського уряду та ЦК партії більшовиків до Києва, організація апарату управління, розкол есерів на боротьбистів і активістів, спроба останніх застосувати терор до більшовиків, насамперед до Петровського, Раковського і Скрипника, застосування червоного терору, замах есерів на Блютничча, Куренівське повстання, зрада отамана Григор'єва, повстання Юрка Мазуренка в Сквирі, повстання Зеленого в Трипіллі, загибель загону комсомольців тощо⁵⁸.

У запропонованому конструкті, беззаперечно, лунали більшовицькі акценти. Однак, попри це, за змістом схема не була проросійською, у ній містилися події національного рівня.

Миколаївський істпарт пішов ще далі у своїх дослідженнях. У травні-жовтні 1926 р. він організував збирання спогадів керівників і членів Миколаївської Ради об'єднаних українських організацій, а також «спільників жовтневої революції» та червоногвардійців. Цікавий відчит із цієї роботи залишили Фідровський та Шляхова:

«...2. Були виявлені спільники та керовники українських об'єднаних організацій, існувавших в період Центральної Ради, при чому од деяких удалось одержати спогади та матеріяли, які характеризують роботу українських об'єднаних організацій за 1918 р., для чого була вироблена спеціальна анкета-опросник 1917–1920 рр., яка була роздана

⁵⁷ З'їзд хліборобів проходив у Києві 29 квітня 1929 р.

⁵⁸ ДАМО. Ф. П-1817. Оп. 2. Спр. 656. Арк. 126-129.

всім виявленим. В найближчий час чекаємо одержати спогади... 3. Робота по виявленню спільників жовтневої революції в Миколаєві та других містах також не була послаблена. Було надіслано звертання до всіх округових істпартів з метою виявлення спільників жовтневої революції – миколаївців. Ми ж займалися виявленням спільників жовтневої революції, які знаходяться в інших місцевостях, задля обміну матеріалами. В цьому відношенні деякі реальні досягнення мають. 4. Одночасно з боку істпарта був попит до використання бувших червоногвардійців для одержання від них матеріалів, які характеризували історію Червоної гвардії, але останні відмовилися дати свої спогади, в зв'язку з постановою ОВКу про незаконне існування такої організації. Все ж істпарту вдасться використовувати окремих осіб – бувших червоногвардійців, які дають свої матеріали»⁵⁹.

27 жовтня 1926 р. миколаївські істпартівці звернулися до Миколаївського міського голови у 1909-1917 рр. Миколи Павловича Леонтовича, заарештованого у 1937 р. й засудженого за антирадянську пропаганду до 10 років ув'язнення (за неточними даними помер у в'язниці на початку 1940-х рр.). У листі йшлося про таке:

«Шановний М.П. Леонтовичу! Миколаївським істпартом розпочато складання хроніки революційного руху на Миколаївщині в 1917 р. Оскільки Ви з перших днів революції, стоячи при владі, брали участь у реврусі, то для докладного вивчення того періоду нам були б цінні Ваші спогади. Якщо Ви побажаєте написати, то ми просили б Вас фіксувати максимальну увагу на детальному висвітленні та розробці наступних галузей: 1) Стан міського господарства в 1917 р., аналіз його в концепції (зв'язку із загальною розрухою), 2) Як Міська Дума реагувала на лютневий переворот, взаємовідносини з Градоначальником⁶⁰, а згодом із Радою робітничих депутатів; 3) Ким був заснований Громадський комітет і які були його функції в сенсі допомоги місту та 5) Це коротке повідомлення про Демократичну Думу⁶¹ в сенсі: а) підготовчої роботи щодо її створення, б) її соціального складу та в) оцінки її роботи. За ці відомості, які, істпарт сподівається, Ви не відмовитесь надіслати, істпарт висловлює Вам щиру подяку. Секретар істпарту Шляхова, науковий співробітник Щербakov»⁶².

Звертає на себе увагу коротенький лист секретаря істпарту Шляхової, надісланий у відповідь на запит редакції журналу «Огонек»⁶³ щодо експертизи фотознімка з повішеними людьми. Шляхова писала: «Миколаївський істпарт повертає знімок та повідомляє, що під час перебування німців у Миколаєві не було повішено такої кількості робітників, а також немає місця, де відбувалися ці події»⁶⁴. Принагідно не можливо утриматися від зауваження,

⁵⁹ ДАМО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 305. Арк. 24-24зв.

⁶⁰ Градоначальником м. Миколаєва на той час був віце-адмірал Андрій Георгійович Покровський – згодом перший адмірал України та Морський міністр Української Держави в уряді С. Гербея, помер на еміграції, похований в Каїрі (Єгипет)

⁶¹ Міським головою та головою демократичної Миколаївської міської думи був Володимир Полієвкович Костенко (1881-1956), за радянських часів арештовувався кілька разів, у 1929 р. утримувався у Соловецькому таборі особливого призначення, у 1941 р. – у Златоустівській в'язниці, сталінський уряд використовував Костенка як геніального інженера-суднобудівника для проектування та спорудження суднобудівних заводів в СРСР. Реабілітований військовою колегією Верховного Суду СРСР 16 листопада 1964 р.

⁶² ДАМО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 667. Арк. 45.

⁶³ Радянський громадсько-політичний журнал, що мав найбільший наклад у СРСР, видавався у Москві.

⁶⁴ ДАМО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 667. Арк. 48.

що цей епізод з фотознімком є фактом відвертої фальсифікації Москвою революційних подій періоду німецької окупації України 1918 р. і протистояння Миколаївського істпарту цим фальсифікаціям.

У з'ясування методологічних підходів миколаївських істпартівців показовим є засідання колегії істпарту 12 лютого 1927 р. Обговорювалася хроніка подій 1917-1918 рр. В. Фідровський наголосив: «Я рахую, що в змісті хроніки необхідна точність. Я продивився хроніку і бачу, що цієї точності немає. Наприклад, немає прізвищ, хто обирався до Учредительного Зібрання та інш. Необхідно буде ці хиби поповнити». Ученого підтримав член колегії Фомін, який уважав за необхідне з'ясувати хто саме був призвідником повстання проти німців у 1918 р.⁶⁵ Для дослідження історії Миколаєва 1917-1920 рр. в істпарті була створена спеціальна комісія на чолі з Фідровським; члени комісії (Щербаков, Вікторов, Альошин) взяли на себе опрацювання матеріалів кожен по одному революційному рокові: 1917, 1918, 1919 рр.

На колегію істпарту в 1926 р. було реорганізоване колишнє бюро. До складу її входили, крім голови істпарту (Фідровський) і секретаря (Шляхова), представники від Агітпропу, Радпрофу, Політпросвіти, Політвідділу дивізії, окружному комсомолу та кілька старих революціонерів. А втім, як писав В. Фідровський, колегія збиралася раз на місяць і ніколи у повному складі. Основні дослідження здійснював безпосередньо В. Фідровський, але через завантаженість на основному місці роботи, він міг займатися істпартом лише у неділю, тобто у свій єдиний вихідний день. У доповідній записці (звіті) за 1926 р., представленій В. Фідровським завідувачу оргінструкторським відділом парткому Ісаковичу, учений скаржився:

«Слід зазначити такі ненормальності у роботі істпарту: 1) Невизначеність становища завідувача. За Положенням⁶⁶ завідувач істпарту призначається Парткомом, тим часом як я завідую істпартвідділом з 1922 р. ніби за традицією, формально моє призначення з цього часу ніде, наскільки мені відомо, не проводилося; 2) Колегію істпарту не затверджено, принаймні, мені про це не відомо; 3) За весь час існування (5 років) 2 рази мені довелося робити доповідь Бюро Партійного Комітету. За останній рік, незважаючи на всі старання, мені не вдалося скласти доповіді про стан справ у істпарті; 4) Чи затверджуються протоколи, плани істпарту, чи розглядаються кошториси – мені невідомо; 5) Прохання виділення наукового працівника для істпарту не задовольнялися». Імовірно, такий стан справ примусив В. Фідровського заявити про свою відставку: «Мене прошу звільнити від завідування, тим більше, що за загальної перевантаженості (робота у правлінні Союзу, у методкомі Агітпрому, ведення гуртка, парторганізації, в осередку КСМ, робота у Діт-бюро, у Наробразі, у Парткомі, і, нарешті, в Інституті народної освіти) я не можу взяти на себе відповідальність за виконання останнього завдання істпарту»⁶⁷.

Проте, ця заява В. Фідровського не знайшла задоволення.

У зв'язку з розгортанням роботи по збиранню матеріалів до відзначення 10-річчя

⁶⁵ Ibid. Спр. 672. Арк. 1-2.

⁶⁶ «Положение об Истпартотделе ЦК КП(б)У», «Положение об Истпартотделе окружного Комитета КП(б)У», «Инструкция до работи райуповноважених Окрістпартів України», «Инструкция о работе групп участников», «Инструктивный материал по составлению хронологии 1917-1927 гг.» були опубліковані в журналі «Летопись революции» за 1926 р. (№ 5 (20), С. 218-227).

⁶⁷ ДАМО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 305. Арк. 25-25зв.

жовтневої революції до Миколаївського істпарту навідалися представники з Харкова, які у своєму відчиті в журналі «Летопись революции» констатували скрутне становище істпарту, але разом з цим, підкреслили його здобутки як-от: завершення хронології революційних подій на Миколаївщині 1917 р., початок роботи над хронологією за 1918-1920 рр. тощо. Поряд було надруковане критичного характеру повідомлення про роботу Одеського істпарту, а згодом було змінено його керівний склад⁶⁸.

У 1926 р. редакція журналу «Летопись революции» визнала за можливе опублікувати спогади про діяльність більшовицького підпілля в Миколаєві в період денікінщини, зібрані членами Миколаївського істпарту. У передмові підкреслювалося:

«Денікінська епоха в Україні досі вивчена слабо. Крім окремих спогадів та оповідань, щоправда, часом цікавих і змістовних, у нас нічого немає; у пресі не публікувалися й документи цієї доби. Разом із цим настав час від окремих і випадкових епізодів перейти до створення більш менш закінчених нарисів і систематичного опису денікінської епохи. Запропонований матеріал є спробою створення такого нарису з історії денікінщини в Миколаєві... наявний матеріал (доповідь про діяльність підпільного комітету, спогади одного з керівників організації у перший період підпілля, тов. Інгулова, спогади т.т. Бінштока та Ленау) становлять самостійний інтерес...»⁶⁹.

1927 рік був показовим у відхиленні Миколаївського істпарту від політичного курсу сталінського керівництва у дослідженні історії партії. У серпні 1927 р. Й. Сталін звинуватив Л. Троцького у прагненні в разі війни захопити повстанським шляхом владу. У Москві та Ленінграді відбулися демонстрації прихильників Троцького. Натомість його самого 16 листопада 1927 р. виключили з партії, а 18 січня 1928 р. примусово вислали до Алма-Ати. У цей час Миколаївський істпарт збирався відзначити 30-річчя Південноросійського робітничого союзу – організації, створеної Л. Бронштейном (Троцьким) ще у його студентські роки в Миколаєві, для якої він власноруч склав статут. У 1898 р. Л. Троцького у справі Південноросійського робітничого союзу вперше заарештували разом із дружиною О. Соколовською та ще понад 200 учасниками й прихильниками цієї організації. Про звернення до Л. Троцького як до організатора Південноросійського робітничого союзу йшлося ще на засіданні 2-го вечора «Спогадів», влаштованого Миколаївським істпартом 1 жовтня 1922 р.: протокольнo було затверджене рішення про написання листа до Л. Троцького та доручено зробити це Бюро істпарту, протокол підписано В. Фідровським⁷⁰.

Протокол № 2 від 27 березня 1927 р. демонструє генезу думки членів колегії істпарту (Ільяненка, Шіцевалова, Фідровського, Конішевського, Тарана) щодо політичної ситуації в країні взагалі, яка склалася через боротьбу Сталіна й Троцького за владу та її впливу на Миколаївський істпарт, а саме:

«Суперечки:

т. ІЛЬЯНЕНКО. На мою думку, слід було б не обмежуватися тільки влаштуванням вечірки в Істпарті, а слід було б поставити доповіді на відчинених зборах партосередків,

⁶⁸ Николаевский истпарт. Одесский истпарт // Летопись революции. Харьков, 1926. № 6 (21). С. 212-213.

⁶⁹ Деникинское подполье в Николаеве (введение). Николаевское подполье (Биншток). Под пятой (Ингулов С.). Деникинское подполье в Николаеве (Ленау). Доклад о деятельности Николаевского подпольного комитета. Повстанческое движение против деникинщины на Украине (Кин) // Летопись революции. Харьков, 1926. № 3-4 (18-19). Арк. 7-90.

⁷⁰ ДАМО. Ф. П-1817. Оп. 2. Спр. 645. Арк. 6.

позаяк Південно-російський робітничий союз м. Миколаєва мав до деякої міри зв'язок із Миколаївською соціал-демократичною робітничою партією. Так, наприклад, роботу щодо видання газети «Наше Діло», що розпочав Південно-російський робітничий союз, продовжувала соціал-демократична робітничка партія після арештів членів Союзу, а також і другі менти в зв'язку з с.-д. партією.

т. ШИЩЕВАЛОВ. Я також рахую, що треба цей день відмітити, але бажано було б, щоб к цьому дню добути маленькі матеріали та помістити їх в часописі.

т. КОНІШЕВСЬКИЙ. Думка деяких членів Бюро ОПК⁷¹ – особливого нічого не влаштовувати і не випячувати товаришів, які не з'являються більшовиками.

т. ТАРАН. На мою думку, треба написати листа до т. Троцького з проханням аби він написав як він працював в Миколаєві і цього листа помістити в часописі «Червоний Миколаїв».

т. ФОМІН. На мою думку, не слід розвивати широкої кампанії; осіб, що приймали участь в Південно-російському робітничому союзі, слід помістити в «Червоному Миколаєві» в день свята. Дозвольте мені уділити деякий час, аби я зміг поритися в архівних матеріалах та пошукати нові документи.

т. КОНІШЕВСЬКИЙ. Я, товариші, ще раз кажу, що не слід поміщати їх портрети в часописі. Тов. Троцький себе скомпрометував, а як ми будемо поміщати багато портретів та багато про їх писати, то зараз населення м. Миколаєва кинеться читати книжки Троцького, а це для нас буде не на користь.

т. ФІДРОВСЬКИЙ. Неначе всі товариші згодні на те, аби 30-ти річчя Південно-російського робітничого союзу святкувати, а саме: влаштувати вечір з доповіддю про Робітничий союз, надрукувати статті в «Червоному Миколаєві», помістити фотографії і т. ін.

Ухвалили:

1) Влаштувати вечірку, присвячену 30-ти річчю Південно-російського робітничого союзу,

2) Доручити т. ФІДРОВСЬКОМУ зробити на вечірці доповідь про організацію та роботу Союзу,

3) Доручити т. ФІДРОВСЬКОМУ написати листа т. ТРОЦЬКОМУ з проханням дати деякі пояснення про роботу Миколаївського Південно-російського робітничого союзу,

4) Добитись вишукання нових матеріалів про Південно-російський робітничий союз»⁷².

Листа Л. Троцькому таки написали, але на засіданні 27 червня 1927 р. Фідровський повідомляв, що відповіді від нього за три місяці так і не надійшло. Вечірку з концертом влаштовували в садку ім. Петровського⁷³.

Незважаючи на рішення Всеукраїнської наради, з Москви до місцевих істпартів України продовжували надходити циркуляр за циркуляром. Так, у лютому 1928 р. до Миколаєва надійшла резолюція колегії істпарту ЦК ВКП(б) про регламентацію роботи та контроль груп сприяння істпартам, про пріоритетність журналу «Пролетарская революция», про надання звітів про роботу істпартів із відзначення 10-річного ювілею

⁷¹ ОПК – окружний партійний комітет.

⁷² ДАМО. Ф. П-1817. Оп. 2. Спр. 672. Арк. 8-9.

⁷³ Ibid. Арк. 12-13.

жовтневої революції, про широку кампанію до відзначення 25-річчя II з'їзду партії замість масової агітації та висвітлення в пресі I з'їзду⁷⁴. II з'їзд (17 липня – 10 серпня 1903 р., Брюссель-Лондон) уважався надважливим, оскільки на ньому власне і започаткувалася партія більшовиків. Проте й тут, Всеукраїнський істпарт висловив свою окрему думку, звернувши увагу місцевих істпартвідділів на співпадіння часу проведення II з'їзду з першою загальною забастовкою, епіцентром якої була Україна (Київ, Одеса, Катеринослав, Миколаїв, Зинов'ївськ та інші міста)⁷⁵. Більше того, 28 червня 1928 р. Всеукраїнський істпарт розіслав на місця обіжника про планування наукового видання протоколів з'їздів і конференцій КП(б)У⁷⁶, чим черговий раз спрямовував українські істпарту до вивчення національних подій, нехай і в історії більшовизму.

22 лютого 1928 р. Одеський істпарт повернув до Миколаєва 790 архівних справ колишньої Миколаївської губернської парторганізації, які В. Фідровський прийняв на зберігання до архіву істпарту⁷⁷. 3 квітня 1928 р. Фідровський розіслав до партійних і комсомольських осередків обіжника з пропозицією передати на зберігання до історико-революційної секції Миколаївського окружного архівного управління всі наявні в їх розпорядженні архівні матеріали, крім утворених в останній діловодний рік. Осередки мали створити власні архівні секції та зберігати в них документи впродовж одного року, після закінчення якого передавати їх до Миколаєва⁷⁸. 17 і 25 травня 1928 р. з Харкова надійшли інструкції про «порядок переховання таємних партархівів» і про «переховання, впорядкування та користування з партійних і комсомольських архівів, що є при ОПК, ОК ЛКСМУ та райкомах цих організацій»⁷⁹. Почалося збирання та впорядкування архівних документів.

Разом з цим, Всеукраїнський істпарт вкотре висловлював занепокоєння послабленням зв'язку місцевих істпартвідділів з його центральним офісом у Харкові. М. Іванов писав, що директиви щодо планів робіт, упорядкування архівів, інформування про теми статей для журналу «Летопись революции» не виконуються. Він задавав питання: «чим можна тлумачити таке положення роботи істпартів»⁸⁰. Миколаївський істпарт 20 вересня 1928 р. отримав листа від Всеукраїнського істпарту на підписом М. Іванова, в якому вкотре було наголошено на суворому дотриманні вимоги листуватися з Москвою лише через істпарт ЦК КП(б)У⁸¹.

У фонді П-1817 виявлено лист секретаря ЦК ВКП(б) А. Смірнова під грифом «Строго секретно», в якому міститься виписка з протоколу № 76 засідання оргбюро ЦК ВКП(б) від 22 жовтня 1928 р. З неї стає зрозумілим, що ЦК ВКП(б) збиралося скоротити кількість істпартів у цілому по СРСР з 53 до 38 закладів шляхом укрупнення, а кількість штатних працівників з 89 до 69 одиниць⁸². Питання скорочення на тлі завдань, які прагнуло

⁷⁴ ДАМО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 538. Арк. 13-16, 18-20.

⁷⁵ Ibid. Арк. 64-66.

⁷⁶ ДАМО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 538. Арк. 74.

⁷⁷ Ibid. Арк. 30.

⁷⁸ Ibid. Арк. 37.

⁷⁹ Ibid. Арк. 39-46, 58.

⁸⁰ Ibid. Арк. 49.

⁸¹ Ibid. Арк. 94.

⁸² Ibid. Арк. 111, 128.

реалізувати сталінське керівництво, якимось погано вкладається у загальний контекст і навряд чи пов'язано з адміністративно-територіальною реформою. А втім, підпадав під скорочення й Миколаївський істпарт. У звіті про роботу за 1928 р. В. Фідровський писав, що через невизначеність долі істпарту він фактично не працював у листопаді, грудні 1928 р. та у січні 1929 р. Протягом 1928 р. його співробітники досліджували архівні фонди за період з 1895 р. по 1904 р., що зберігалися у Миколаївському окружному архівному управлінні, написали з десяток статей на різні теми про передреволюційні події у Миколаєві, серед яких: Миколаїв у добу I з'їзду РСДРП, святкування 1-го травня з 1897 по 1903 рр., революційний рух влітку 1903 р., Миколаївська організація соціал-демократів напередодні та після II з'їзду, 50-річчя замаху на Олександра II й інші. Істпартівці створили групи спогадачів – партійців і комсомольців – періоду німецької окупації Миколаєва 1918 р., розшукували червоногвардійців для відбирання у них спогадів, обстежували районні партійні архіви⁸³. У 1929 р. примірники видань Миколаївського істпарту «1905 рік на Миколаївщині» та «Октябрь на Николаевщине» були переслані до Москви й там продані через комісію державних видавництв.

1929 рік позначений важливими подіями у царині радянської історичної науки, за якими згодом розпочався наступ на істориків старої школи та тих, чий спосіб історичного мислення відрізнявся від сталінської концепції історії.

Ще 1928 р. рішенням ЦК ВКП(б) Істпарт та Інститут В.І. Леніна були реорганізовані в Інститут В.І. Леніна при ЦК ВКП(б), у складі якого був створений спеціальний відділ для керівництва та контролю за діяльністю істпартів⁸⁴. У січні 1929 р. на V Всесоюзній нараді завідувачів місцевими істпартами пролунала думка про доцільність реорганізації низки місцевих істпартів на науково-дослідні інститути. Всеукраїнський істпарт за рішенням ЦК КП(б)У від 26 липня та постановою ВУЦВК від 7 серпня 1929 р. реорганізовано на Інститут історії партії і жовтневої революції на Україні при ЦК КП(б)У⁸⁵. У той же час місцеві істпарті підпорядковувалися республіканським та обласним партійним комітетам. Як свідчить записка заввідділом пропаганди й агітації ЦК КП(б)У Лисих, направлена секретарям ЦК КП(б)У М. Хрущову та М. Бурмистренку, істпарті функціонувати в Україні аж до 1940 р. Однак, це вже були не ті істпарті: їхні наукові співробітники писали «статті пропагандистського характеру на допомогу товаришам, котрі вивчали «Краткий курс истории ВКП(б)»⁸⁶.

20 грудня 1928 р. на установчій конференції було засноване Всеукраїнське товариство істориків-марксистів, до ради якого увійшли М. Скрипник, М. Рубач, М. Яворський та М. Попов⁸⁷. У Москві ще з 1925 р. діяло Всесоюзне товариство істориків-марксистів на чолі з істориком марксистом М. Покровським, яке ставило собі завданням об'єднати всіх істориків-марксистів, розробляти питання марксистської методології історії та боротися з буржуазними викривленнями історії.

⁸³ ДАМО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 619. Арк. 4.

⁸⁴ Ibid. Спр. 538. Арк. 101.

⁸⁵ Щедрина Д. Источники опыта борьбы и созидания. Киев: Изд-во полит лит-ры Украины, 1987. С. 39-41.

⁸⁶ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). Ф. П-1. Оп. 6. Спр. 557. Арк. 153-157; Спр. 578. Арк. 34-35; Спр. 595. Арк. 1-3.

⁸⁷ Якубова Л.

Українське

товариство

істориків-марксистів.

URL:

http://www.history.org.ua/?termin=Ukrainske_marksystiv_tov

25 березня 1929 р. Оргбюро ЦК ВКП(б) прийняло рішення про заснування Єдиного партійного архіву при Інституті В.І. Леніна в Москві, а 28 червня того ж року Секретаріат ЦК ВКП(б) затвердив «Положення про Єдиний партійний архів ВКП(б)». При Інституті історії партії і жовтневої революції на Україні при ЦК КП(б)У відповідно заснували Єдиний партійний архів КПУ⁸⁸. На місцях ще продовжували функціонувати партійні секції у державних архівах.

10 квітня 1929 р. було створене Центральне архівне управління СРСР (ЦАУ СРСР), проти заснування якого виступали союзні республіки, насамперед від Української РСР завідувач Укрцентрархіву М. Рубач. На посаду завідувача ЦАУ СРСР 5 червня 1929 р. призначили М. Покровського. З 25 травня по 1 червня 1929 р. у Москві проходив II з'їзд архівних робітників РСФРР, який самі ж російські учені, зокрема Т. Хорхордіна, називають «съезд обреченных», оскільки на ньому востаннє пролунали голоси тих, хто невдовзі став жертвами політичних репресій. Наприкінці 1929 р. ОДПУ сфабрикувало справу проти істориків старої школи, відому під назвою «Дело Академии Наук», за якою було репресовано понад 100 учених РСФРР. Відразу відгомони тих подій дійшли й до українських теренів⁸⁹.

28 грудня 1928 р. – 4 січня 1929 р. Всесоюзне товариство істориків-марксистів скликало у Москві Всесоюзну конференцію істориків-марксистів, на яку від України поїхали М. Рубач, який водночас із керуванням в Укрцентрархіві з 1928 р. очолював Інститут історії партії і жовтневої революції на Україні при ЦК КП(б)У, М. Яворський, Й. Гермайзе, С. Семко, Р. Шпунт та інші науковці.

Основну доповідь «Современные антимарксистские течения в украинской исторической науке» на конференції зробив Матвій Яворський, згодом – академік ВУАН, розстріляний разом з іншими представниками української науки та мистецтва в урочищі Сандармох 3 листопада 1937 р. Сучасники мають розуміти його доповідь і все сказане під час її обговорення у контексті розгорнутого у 1929 р. наступу сталінізму на Україну, її історію, історичну науку й істориків.

У доповіді Яворський називає націоналістами цілу низку провідних українських учених (В. Липинського, В. Антоновича, Д. Багалія, О. Оглобліна, М. Слабченка), Михайла Грушевського визначає як керівника ворожих до істориків-марксистів сил на українському історичному фронті, а Дмитра Донцова за його працю «Націоналізм», що як раз вийшла друком у 1926 р., називає розробником теорії українського націонал-фашизму. Яворський навіть нападає на Мойсея Равич-Черкаського (Рабіновича), не лише історика-марксиста, а й одного із засновників КП(б)У, який у своїй праці «Очерки по истории КП(б)У» висловився на користь двох джерел виникнення комуністичної партії більшовиків України – «о русских корнях и украинских корнях». Він кидає в обличчя присутньому на конференції Йосипу Гермайзе, у революцію – члену Української соціал-демократичної робітничої партії, а на той час – керівникові секції історії України Науково-дослідної кафедри марксизму та лєнінізму ВУАН, що у своїй праці «Очерки по истории революционного движения на Украине», реалізуючи принцип етнографічного відмежування українського історичного

⁸⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 557. Арк. 151-152.

⁸⁹ Левченко Л. Чорноморський центральний військово-морський архів (1794-1934). Дослідження. Реєстр фондів: реконструкція. Миколаїв: Іліон, 2018. С. 235-242.

процесу від російського історичного процесу, він розуміє «исторический революционный процесс на Украине... как процесс самодовлеющий, вне российской действительности»⁹⁰.

В обговоренні доповіді Яворського виступили як росіяни й білоруси, так і українці (Рубінштейн, Гуревич, Нечкіна, Гермайзе, Горін, Рубач, Покровський). Яворського критикували як ті, так і інші, а найбільше нападав Павло Горін, який згодом став президентом Академії Наук Білоруської СРР (цього ярого марксиста, вченого секретаря Товариства істориків-марксистів, заступника директора Інституту історії Комуністичної академії розстріляли в квітні 1938 р.). На конференції 1929 р. він просто розносив Яворського за антимарксизм у його «Історії України в стислому нарисі»⁹¹.

Українські вчені в обговоренні й у подальших своїх працях, виступах, листах чи намагалися задекларувати себе справжніми марксистами, чи захиститися та відмежуватися від істориків-націоналістів. Це вже не так важливо у порівнянні із тим, що вони ще на конференції не витримали та звинуватили росіян-марксистів у великодержавному шовінізмі. Це дало підстави М. Покровському звинуватити українських істориків-марксистів у націоналізмі: «Адже можна докотитися і до того, що не те важливо, що Дзержинський був комуністом, а те, що він був поляк. І мабуть навіть до того, що не те важливо, що Ленін був найвеличнішим із вождів робітничого класу, а те, що він був великорос...»⁹². Ця суперечка була вигідна сталінському керівництву, яке розгортало репресії щодо української інтелігенції, фабрикуючи справи «Українського національного центру», «Спілки визволення України», «Троцькістсько-зінов'євського блоку» й ін.

У цьому контексті потребує подальшого дослідження доля з'їзду істориків-марксистів УСРР, який мав відбутися у червні 1929 р. Принаймні делегатами на цей з'їзд від Миколаєва мали стати: Фідровський (від інституту народної освіти), Осипова (від окружного архівного управління), Кримська (від істпарту), Вікторов (від редакції видання «Красный Николаев»). Наявні клопотання перед фракціями виконкому, наросвіти та редакції про відпуск коштів для цієї поїздки, а також запитування Харкова чи буде делегатам надано помешкання та харчування⁹³.

У 1929 р. В. Фідровський переїжджає до Дніпропетровська щоб стати ректором Дніпропетровського інституту народної освіти (соціального виховання), де займається реорганізацією навчального процесу, відкриттям нових кафедр і факультетів. Щодо світогляду В. Фідровського показово є цитата з його листа Наркомосу, щоправда стосовно мовних, а не історичних проблем:

«Справа викладання мови і літератури на Дніпропетровщині та інших округах, що їх ДІНО має забезпечити новими педсилами, перебуває у загрозовому стані... У найкращому разі викладають учителі колишніх гімназій, але це стосується лише до російської мови і літератури, щодо української мови й літератури, то її викладають здебільшого не фахівці... Таке становище негайно відбивається на українізації та

⁹⁰ Яворський М. Современные антимарксистские течения в украинской исторической науке // Труды Первой Всесоюзной конференции историков-марксистов. Т. 1. Изд-во Коммунистической академии. Москва, 1930. С. 426-435.

⁹¹ Прения. Заключительное слово // Труды Первой Всесоюзной конференции историков-марксистов. Т. 1. Изд-во Коммунистической академии. Москва, 1930. С. 436-468.

⁹² Покровский М. Всесоюзная конференция историков-марксистов // Историк-марксист. 1929. Т. 11. С. 8-9.

⁹³ ДАМО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 619. Арк. 8.

розвиткові української культури, національної формою й пролетарської змістом, а також впливає на зниження загального рівня писемності... Правління ДІНО прохає затвердити при ДІНО перший курс відділу мови і літератури як базу для дальшого поступового розвитку цього відділу...»⁹⁴.

Невдовзі вченого піддали «пролетарській критиці» за його книгу «О современной народной школе в Германии», яка містила «антимарксистські та антипартійні твердження». «Спокутуючи свою провину», Фідровський вчинив як українські історики-марксистки: він «самокритично» визнав свої помилки, заявляючи про «пережитки мелкобуржуазной идеологии», від яких він не зовсім «очистився»⁹⁵. Доля Фідровського чітко вкладається в русло та наслідки політики, яку сталінське керівництво застосовувало щодо української інтелігенції. Вченого розстріляно 17 вересня 1937 р. нібито за листування з Л. Троцьким, реабілітовано 27 липня 1957 р. Військовою колегією Верховного суду СРСР. Його справа зберігається в архіві УСБУ в Дніпропетровській області.

До 100-річчя Української революції 1917-1921 рр. у Державному архіві Миколаївської області було підготовлено два збірники документів, основою для яких багато в чому стала схема дослідження революції В. Фідровського, а головним джерелом – фонд П-1817. У фонді містяться копії документів канцелярії Миколаївського градоначальника (втрачена секретна частина), поліцмейстера та міської поліції (секретна частина), каторжної тюрми та інспектора тюремної служби, військово-морського відомства, Миколаївської міської думи та її виконавчого органу – міської управи, Миколаївського громадського комітету, Миколаївської ради робітничих і військових депутатів, Тимчасового революційного комітету. У фонді зібрано велику колекцію спогадів учасників і сучасників революційних подій, списки політичних діячів, членів товариств, документи громадських організацій, професійних спілок, вирізки та передруківки з газет, хроніка, нариси й довідки про революційні події на Миколаївщині, документи самого істпарту. Абсолютною загадкою є кілька справ із «листуванням Української федеративної комуністичної партії Америки з організацією РСДРП на Україні» (оригінали) за 1917-1920 рр. Загалом у фонді налічується 734 справи, зведені до опису № 2 (опису № 1 не існує). Ці документи віддзеркалюють історію Миколаєва за період з 1903 р. по 1921 р. і далі аж до 1944 р. (йдеться про наявність у фонді антирадянських листівок періоду нацистської окупації 1941-1944 рр.). Багато документів, зібраних миколаївськими істпартівцями, сформовано в інші фонди Державного архіву Миколаївської області. Архівний фонд Миколаївської ради об'єднаних українських організацій (№ 2313) нині зберігається у ЦДАВО України.

Відповідаючи на питання: у чому полягає феномен Миколаївського істпарту й чому зібраний ним архівний фонд містить репрезентативні та достовірні документи й напрацювання?, слід взяти до уваги таке:

1) Всеукраїнський істпарт мав би бути органом, що керував дослідженнями історії жовтневої революції та Російської комуністичної партії (РСДРП) в Україні (бо цього

⁹⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6, т. 3. Спр. 4590. Арк. 51. Цитовано: Історія Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара / Голова редколегії проф. М. Поляков. 4-те вид., переробл. і доповн. Дніпропетровськ: Вид-во ДНУ, 2008. С. 65.

⁹⁵ Іваненко В. Дніпропетровський університет під пресом сталінщини 1930-х років // Грані. Науково-теоретичний альманах. 2018. Т. 21. № 10. С. 13.

вимагало сталінське керівництво та розроблювана ним історія комуністичної партії). А він, замість цього досліджував революційні події, що відбувалися на теренах України із залученням всього спектру їх учасників, та ще й у національному руслі. Всеукраїнський істпарт до такого ступеню наполягав на тому, що Україна має свою історію революційних рухів і революцій 1905-1907 рр., 1917-1921 рр., що врешті ввійшов у протистояння з Істпартом ЦК ВКП(б). Найяскравішим проявом цього протистояння виявилася Всесоюзна конференція істориків-марксистів у Москві 1929 р., після якої розпочалася реакція. І навіть спроби ніби визнати гріхи минулого та виправити помилки не врятували українських істориків, до покоління яких належить і В. Фідровський.

2) Керуючи Миколаївським істпартом, В. Фідровський спрямовував себе та своїх колег до використання у дослідженнях принципів всебічності та комплексності (одного лише принципу бракує Фідровському – принципу партійності), глибокого вивчення абсолютно всіх подій, виявлення їх учасників, визначення всіх аспектів і впливів. Фідровський ішов навіть далі та був більш послідовним, ніж Всеукраїнський істпарт. Звідси виникли ідеї про висвітлення історії Миколаєва як робітничого центру з 1860 р. (тобто після відміни кріпосного права у 1861 р.), звернення до М. Леонтовича, Л. Троцького, керівників та учасників Миколаївської ради об'єднаних українських організацій тощо. Більше того, В. Фідровський вимагав наукової точності й об'єктивності. Він і його колеги не погоджувалися з фальсифікаціями, як свідчить про це приклад із фото з повішеними робітниками.

3) Опубліковані збірники Миколаївського істпарту не могли містити всіх різнопланових документів, зібраних миколаївськими істпартівцями, адже ці збірники відправлялися до Москви для цензури. Однак, архівний фонд, зроблені та відкладені у ньому напрацювання істпартівців, є багатогранними і такими, що достовірно репрезентують епоху революційних подій 1917-1921 рр. Вперше цей архівний фонд був використаний у всій його потужності під час дослідження подій Української революції 1917-1921 рр. у 2018-2020 рр. та видання серії книг «Миколаївщина. 100-річчя подій Української революції 1917-1921 рр.»⁹⁶. Варто ще раз підкреслити, що миколаївські істпартівці справили непересічний внесок у збирання та зберігання архівів на теренах Миколаївщини. Отже, Миколаївський істпарт навряд чи був комісією «з вивчення історії комуністичної партії». Коректніше його визнати за науково-дослідний центр історії Миколаєва періоду Української революції 1917-1921 рр.

Larysa Levchenko

Mykolaiv 'Istpart' as the Regional Commission on the History of the Ukrainian Revolution of 1917-1921

Abstract: *The purpose of this article is to study the history of the Mykolaiv 'Istpart' (History of Party) for finding an answer to the question of what its phenomenon is and why*

⁹⁶ Миколаївщина у вирі революційних подій: березень 1917 р. – квітень 1918 р.: Документи та матеріали / упоряд. Л.Л. Левченко. Миколаїв: Іліон, 2019. 744 с.; Миколаївщина у вирі революційних подій: травень 1918 р. – квітень 1919 р.: Документи та матеріали / упоряд. Л.Л. Левченко, В.В. Щукін. Миколаїв: Іліон, 2020. 704 с.

the archives collected by the Bolshevik entity can reliably testify to the revolutionary era events of 1917-1921.

The *scientific novelty* of the study is the testing of an approach to 'Istpart' not as the Commission on the History of the October Revolution and the Russian Communist Party, but as a research center for the history of events of the Ukrainian Revolution of 1917-1921. The research methodology is based on the principles of objectivity, comprehensiveness and systematicity. At the same time, it is important to avoid both Soviet myths about ISPART and the prejudices of modern Ukrainian historical science about 'Istparts'.

The *conclusions* take into account those facts:

1) Despite the pressure from the 'Istpart' of the Central Committee of the VKP(b), the All-Ukrainian 'Istpart' investigated the revolutionary events on the territory of Ukraine in the national mainstream, involving all spectrum of participants. That is why it entered into a confrontation with the 'Istpart' of the Central Committee of the VKP(b). The demonstration of this conflict is the All-Union Conference of Marxist Historians in 1929 followed by a reaction;

2) While leading the Mykolaiv 'Istpart', Vasyl Fidrovskiy went even further in his research and was more consistent than the All-Ukrainian 'Istpart'. Relying on the principles of comprehensiveness, a scientist directed colleagues to a deep study of absolutely all historical events and actors of the era under study, he demanded scientific accuracy and objectivity, and denial of falsifications;

3) The published collections of the Mykolaiv 'Istpart' could not contain all the various documents collected by the 'Istpart', because these collections were sent to Moscow for censorship. However, the archival funds, and the scientific papers of the 'Istpart's' members deposited in the State archives of Mykolaiv region, are multifaceted and such that they reliably represent the era of revolutionary events of 1917-1921. For the first time, they were used in full capacity in 2018-2020 during the study of the events of the Ukrainian Revolutions of 1917-1921 on the territory of the Mykolaiv region. It is worth emphasizing that Mykolaiv 'Istpart's' members made an extraordinary contribution to the archival documents collection and organization of archives on the territory of the Mykolaiv region. So, the Mykolaiv 'Istpart' was hardly a commission «for the study of the history of the Communist Party». It is more correct to recognize it as the research center of the history of Mykolaiv during the Ukrainian Revolution of 1917-1921.

Keywords: 'Istpart', Mykolaiv, Ukrainian Revolution, repression of historians, Vasyl Fidrovskiy